

Németh András

Rejtett történetek – életreform-törekvések és a művészet

■ 2018 októberében *Rejtett történetek – az életreform-mozgalom és a művészetek* címmel egy új kiállítás nyílik a Műcsarnokban. A rendezvény a XIX. század utolsó harmadától világszerte kibontakozó, a közép-európai országokban is népszerű életreform-mozgalmat és annak a korabeli művészetekre gyakorolt hatását mutatja be. Az életreform elnevezés a „fin de siècle” ma már a múlt homályába vesző népszerű irányzatát takarja, amely a „menekülés a városból” civilizációkritikai jelszavát hangoztatva a természethez való visszatérést, az öngyógyítást, az elveszett kozmikus teljesség és spiritualitás keresését tűzte a zászlajára. A Monarchia fővárosaiban, Bécsben, Prágában és Budapesten ekkor megjelenő fiatal írók, képzőművészek, zeneszerzők, filozófusok, természet- és társadalomtudósok gyakran maguk is követői, sőt terjesztői voltak a divatos önreformtörekvéseknek és az azokhoz kapcsolódó különböző ezoterikus, gnosztikus üdvtanoknak, társadalmi reformutópiáknak. Ebből kiindulva a kiállítás nem csupán a mozgalom régióinkban megjelenő különböző irányzatainak bemutatására törekszik. Miként erre a *Rejtett történetek* cím is utal, kitekint a korszak alkotóművészeinek a fenti mozgalmakhoz fűződő, eddig részben feltáratlan, „rejtett” kapcsolatára is. Áttekinti azoknak a mozgalmak különböző közösségeiben, szellemi, vallási, spirituális, illetve társadalmi, művészeti reformmozgalmaiban betöltött aktív szerepét, továbbá műveikre, életmódjukra és világfelfogásukra gyakorolt hatását is. A kiállítás az életreform és a korabeli művészetek kapcsolatának „rejtett történetét” a korszak irányadó hazai művészeinek munkái, valamint a századforduló modern építészeti és táncművészeti törekvéseit bemutató korabeli fotó- és tárgyi dokumentumanyag segítségével meséli el a látogatóknak.

Munkánk a kiállítás háttérében álló életreform-törekvéseket mutatja be. Áttekinti a mozgalomhoz kapcsolódó szellemi áramlatok és reformmozgalmak XIX. századi előtörténetét, majd annak nyomvonalán haladva annak

közép-európai kibontakozási folyamatait, a századvég és századforduló táján megjelenő sajátos formáit, azoknak a korszak művészeti törekvéseire, életmódbeli továbbá művelődési és pedagógiai reformjaira gyakorolt hatását. A tanulmány felhasználja a magyar és osztrák életreform, továbbá a magyar életreform és a reformpedagógia vizsgálatára elnyert, az OMAA és OTKA által finanszírozott nemzetközi kutatási projekt eredményeit is.¹

Az életreform társadalomtörténeti háttére – szellemi források, irányzatok, kibontakozási folyamatok

A XIX. század hetvenes-nyolcvanas éveitől Európában és az Egyesült Államokban felgyorsuló modernizáció folyamatai nem csupán a természeti környezetet, hanem a hagyományos társadalmak szerkezetét, az egyes emberek és társadalmi csoportok életmódját, magánéletét és gondolkodásmódját, valamint valláshoz való viszonyát is gyökeresen átformálták. Megváltoztatták és soha nem látott gyorsasággal rendezték újjá a munka- és lakásvi-szonyokat, a társas kapcsolatokat, a szabadidőt, az étkezés és ruhaviselet, a közösségi szokások és vallásgyakorlás hagyományos rendjét.

A modernizáció kísérőjelenségeként kibontakozó szekularizáció kiűzte a transzcendenciát. Helyét a természettudományos gondolkodás vette át, amely egyfajta új bizonyosságot teremtett, és bár a haladásban hívőket kielégítette, a kialakuló érzelmi, lelki hiányok visszhang nélkül maradtak. Miként Werner Hofmann *A földi paradicsom* című munkájában a korszakot elemezve megfogalmazza, a XIX. századi modern kor embere elveszítette égi kapcsolatait, így boldogságát itt a Földön kell megtalálnia, a Paradicsom és a Pokol egyaránt az evilági lét részét képezi, amelyek együttesen alapozzák meg a XIX–XX. század nagy „projektjét,” a földi paradicsomot.²

A földi paradicsomnak ez a Werner által is jelzett újvállalásos, spirituális karaktere kapcsolatba hozható a Max

Weber által és nyomán a „varázslat alóli feloldódásként” interpretált modernizációs alapfolyamattal. A nyugati civilizáció embere egyre inkább „felhatalmazottnak” érzi magát arra, hogy az örök boldogságra vonatkozó paradicsomi ígéretnek valós földi tartalmakat adjon. Amint a művész kultusza a szentek kultuszát, úgy pótolja az üdvözülés történetét a világtörténelem. Ennek eredményeként jönnek létre a XIX. század sajátos „hermafrodita” képződményei, amelyekben keveredik egymással a templom, az emlékmű és a múzeum.³ Már a XIX. században tömegesen jelennek meg a feltárt ősi templomokról készített grafikai ábrázolások, felerősödik és mind szélesebb körben hódít az antikvitás iránti érdeklődés, amelyben kifejeződik az elvágyódás egy jobbnak gondolt, igazi nagy hősökre alapuló régi világba. A Parthenon és más dór stílusú templomok, továbbá a Pantheon épülete a korszak változásainak építészeti sablonjaivá váltak. A német művészettörténész Cornelius Gurlitt 1900-ban megjelenő munkájában áttekintette a század legjelentősebb új szemléletű templomépületeit. Ezek közé sorolta például Schinkel múzeumterveit és az általa épített berlini Altes Museum épületét, Leo von Klenze 1830 és 1842 között elkészült Walhalláját, illetve annak részeként a Kelheimben található (1842–1863) Befreiungshalle, Richard Wagner által 1878-ban építtetett Festspielhaus, Otto Wagner 1880-ban befejezett Artibus-Projektjét. Ezek sorába tartozik még Bécsben a Josef Olbricht tervei alapján épített, 1899-ben megnyitott Haus der Sezession épülete, amely nem egyszerű profán kiállítóterem, hanem a modern művészet szentélye volt.⁴

Az ekkor megjelenő különböző szektaszzerű közösségek és titkos okkult társaságok (mindenekelőtt a szabadkőművesség és az annak rituáléit követő későbbi életreform-gyökerű szerveződések) szertartási helyei sajátos beavatási szertartások helyszínévé váltak. Ezek titkosságot sugárzó templomi terébe belépő személy a halál zónáján áthaladva szimbolikusan megélhette az elmúlást, ami fokozta az ezt követő beavatottság élményét. Az életreform-mozgalomhoz is kapcsolódó templomok új formája a XIX. századi földi paradicsom képzőművészet eszközeivel való megtestesülését szolgálta. A kor festői és építészei ezt a templomot gyakran az erotikus életöröm szentélyeként ábrázolták, ennek kifejezője lesz azok architektúrája is.

Az emberiség evilági boldogságához vezető út (később „harmadik út”) evangéliumát⁵ ebben az időben már az igaz tudást birtokló, az emberiség jövője iránt elkötelezett evilági próféták írták és hirdették, akiknek eleme és tanításai követőik számára mintául szolgált saját önmegval-

tásukhoz, ahhoz, hogy önmagukban is megteremtsék az emberiség új minőségét jelentő „új ember”, illetve a Nietzsche által vizionált „ember feletti ember” tulajdonságait.⁶

Ennek egyik útja az igazságos, osztály nélküli társadalmat megteremtő átalakulás, aminek eljövételét a korszak divatos szociológiai-történelmi fejlődéelméletei békés önfejlődés útján, míg a militáns-kommunista, osztályharcos irányzatok forradalmi harc által kikényszerített változás eredményeként képzelték el. Ezek a század második felében megerősödő modern kori szekularizációs irányzatok – például Marx, Engels és Lassalle szocialista és kommunista elméletei – a vallások megváltásgondolatát megtartva fogalmazzák meg a forradalmi vagy pacifista szocializmus, illetve kommunizmus különböző kvázivallásos perspektíváit. Ez lesz tehát az a közös világnézeti platform, amelyből kiindulva a különböző korabeli reformviták, reformprogramok, utópisztikus, kommunisztikus reformkísérletek, majd a század utolsó évtizedeitől az életreform is kibontakozik majd.

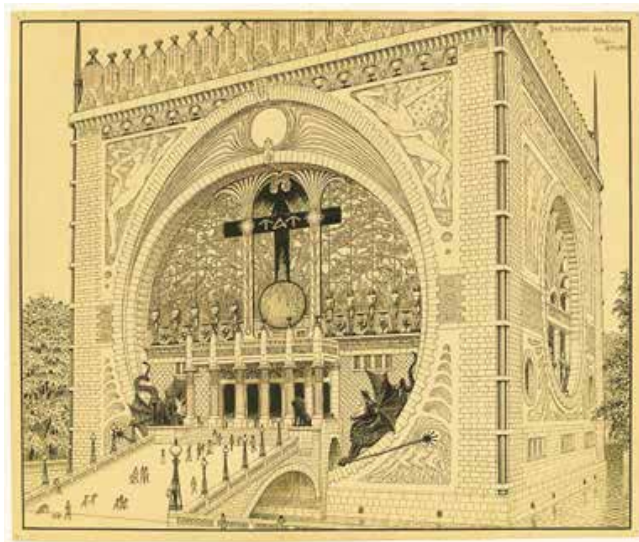
Az életreform-mozgalom főbb szellemi forrásai és előzményei

A XIX. századi modernizáció kritikai mozgalmainak többnyire a transzatlanti térségből kiinduló korai formái – például a chartista mozgalom, a társadalomreformer Henry George, az angol utópista szocializmus eszméit népszerűsítő Robert Owen, illetve a francia Charles Fourier a kommunaszzerű közösségi életközösségek elveit követő reformutópiái – legkorábban a Brit Birodalom centrumában és Észak-Amerikában jelentek meg. Ehhez az időszakhoz köthető a század későbbi panteisztikus eszmerendszereit megalapozó, az európai romantikával párhuzamosan az 1820-as években az Egyesült Államokban kibontakozó *transzcendentalizmus*, amelynek képviselői a korszak fiatal amerikai gondolkodói, művészei (többek mellett Ralph Waldo Emerson, Henry David Thoreau, Margaret Fuller, Amos Bronson Alcott). Az irányzat neves képviselői egyben a korszak amerikai társadalomkritikai mozgalmak, például a női emancipáció, a rabszolga-felszabadítás, az állat- és környezetvédelem korai élharcosai.

Az amerikai irányzattal rokon a közel egy időben kibontakozó, a felvilágosodás racionalizmusával, illetve fejlődéskultuszával szembeforduló európai romantika életérzése. Ennek jellegzetes megnyilvánulása a kor viszonyából való elvágyódás, amelynek legmélyebb szintje, mintegy szakrális motívumként a kozmikus dimenziók felé irányult. A romantikus elvágyódás konkrétan is megragadható főbb irányjai az emberi lélek rejtelméi felé, továbbá a múlt különböző régióiba vezetnek. Az

egyik irány – Rousseau nyomán – a természethez való visszatérés, illetve az intenzív odafordulás, amely felfedezi annak szépségeit. A másik a történelmi múlt felé vezet, amely a régi korokat, különösen a középkort, illetve a nemzeti hagyomány különböző rekvizitumait jeleníti meg – olyan letűnt álomvilágként, amikor az élet színesebb, csodákban gazdagabb volt még. A harmadik visszafelé vezető irány közvetlenül a néphez vezet. A romantika – később az életreform által is felelevenített – interpretációjában a nép lesz az a közösség, amelyben még organikus módon összekapcsolódik a természet és történelmi múlt; hagyományában őrzi a múltat, egyszerű életformájában őrzi a természetet.

**Fidus:
A Föld
temploma**
1901

Részben a romantika fenti toposzait viszi tovább a Nagy-Britanniában kibontakozó preraffaelita művész-közösség, majd John Ruskin angol műkritikus, író, a múlt megőrzésére buzdító utópiák (pl. *Velence kövei*, *Szezámok és liliomok*) alkotója, továbbá William Morris, a későbbi Arts and Crafts mozgalom⁷ vezéralakja, neves formatervező, költő, szociális reformer.⁸ Mindketten a romantikus középkorkultusz ápolását helyezik munkásságuk középpontjába, ez képezi az élet minden területét átfogó reformtörekvéseik alapját. Elutasítják a korabeli liberalizmus „laissez faire” elveit, és a középkori világ teljesítményeit, a középkori építőpáholyok organikus alkotó szervezeteit és a gótikát magasztalják, amikor minden ember részt vett a művészetben. Az egységes esztétikai ízlésfejlesztés érdekében egy új, a mindennapi világot is átformáló „Gesamtkunstwerk” kialakítását szorgalmazzák.

Morris *News from Nowhere* című utópiájában bemutatott jövőbeli városelképzelése egy kisvárosi idill: a Temze partján takaros alacsony házak, virágkertekkel körbevéve, barátságos, boldogságot sugárzó környezettel.

Három angol, illetve amerikai szerző szinte egy időben megjelenő műve, Morris 1890-ben megjelenő fiktív „beszámolója,” Edward Bellamy *Looking Backward: from 2000 to 1887* című munkája (1888), továbbá Edward Carpenter a kommunizmuson egyaránt túlmutató új irányt kereső *Civilisation its Cause and Cure (Civilizáció, annak okai és gyógyulása*, 1889) című társadalomutópiája a korszak bestsellerei voltak. Carpenter az ebben az időben megjelenő életreform számos elképzelését népszerűsítő könyve, a „harmadik út” eszméinek első népszerű evangéliuma.

Közép-Európa reformmozgalmaira erőteljesen hatott a német életfilozófia Schopenhauer, Nietzsche által reprezentált vonulata is. Nietzsche 1870-es években írt, *Unzeitgemäße Betrachtungen (Korszerűtlen elmélkedések)* provokáló címmel összegyűjtött kultúrákritikai írásai, illetve későbbi übermensch-felfogásának népi, illetve faji vonatkozásait felerősítő, torzító szélsőséges recepcióját Lagarde és Langbehn művei jelentik majd. Ezek a szerzők alapozzák majd meg a XX. század elején Közép-Európában népszerű „Nietzsche-vallás” mellett a különböző népies (völkisch) kritikai irányzatokat. A másik Nietzsche-epigon, Julius Langbehn 1890-ben megjelenő *Rembrandt als Erzieher (Rembrandt mint nevelő)* című munkája az életreform népies irányzatai mellett a német ifjúsági mozgalom, továbbá a német művészetpedagógia egyik alapmunkája lesz. Nietzsche kultúrákritikája jelentős mértékben hatott a századforduló táján kibontakozó német Wandervogel ifjúsági mozgalom törekvéseire is.

A XIX. századi reformmozgalmak kelet-európai mestere Tolsztoj, továbbá műveinek magyar fordítója, a Monarchia egyik „saját” életreform-prófétája, Schmitt Jenő Henrik. Lev Nyikolajevics Tolsztoj, a később világhírűvé lett orosz író Jasznaja Poljanában található birtokán az 1850-es években alapította meg első, az önfenntartó paraszti közösség kommunisztikus eszméjét követő közösségét, illetve népiskoláját. Az 1880-as évektől megjelenő írásaiban hangoztatta, hogy a Földön a krisztusi tanítások alapján lesz megteremthető az Isten országa.

A századvég spirituális vákuumának betöltésére emellett számos új és kvázivallásos megújulási program tesz majd kísérletet. Ezek közé tartozott az okkultizmus, az evolúciós elméletek tanaira alapozódó, a tudomány és a vallás között kapcsolatra törekvő spiritizmus,⁹ a német biológus Ernst Haeckel „tudományvallása”, a monizmus, továbbá

a századvég legnépszerűbb „tanítása”, az amerikai indítatású, 1875-ben Hery Steel Olcott és Helena Petrova Blavatsky által alapított – később számos irányzattá töredezett – egyetemes teozófiai mozgalom. A mozgalom, miként az egyik alapító, Blavatsky megfogalmazza, olyan „emberbaráti eszméket megvalósító szervezet, amely a testvériség gyakorlati tanait a tudomány elméleti eszközeivel terjeszti”.¹⁰ Erre alapozódik a teozófiai mozgalom német vezetője, Rudolf Steiner által annak tanait továbbfejlesztő antropozófia is.¹¹ Ide sorolható továbbá Stefan George művészetvallása, a távol-keleti (India, Kína, Japán) szinkretizmus, leginkább a buddhizmus és annak különböző formái, a „reform-kereszténység” és más marginális pozícióban lévő, germán árja és egyéb új pogány mozgalmak (nálunk például a turán és a különböző hun-magyar ősvallás-mozgalmak). Végül betagolódik ezek sorába az önmagát az evilági boldogságot megteremtő „földi élet vallásaként” megjelenítő életreform is.¹²

Az életreform főbb irányzatai

A munkánk középpontjában álló törekvések alapvető, közös jellemzője a természethez való visszatérés; az öngyógyítás; az elveszett kozmikus teljesség és spiritualitás keresése. „Prófétáinak” tanításai szerint az egészséges emberek földi Paradicsomába azok juthatnak be, akik betartják a „szentháromság”, a három alapvető irányzat, a vegetarianizmus, a természetgyógyászat és a testkultúra életvezetési elveit.

A vegetarianizmus követői elvetik a bármely állat megölésével elkészített táplálék elfogyasztását. A később több ágra szakadó vegetarianizmus az angolszász világból indult, 1801-ben, Londonban alakult az első vegetáriánus egyesületet. A mozgalom korai szószólója Percy Bysshe Shelley, később George Bernard Shaw. Tolsztoj szintén a mozgalom elkötelezett híve. A természetgyógyászat tanai szerint a legtöbb betegség negatív környezeti hatások eredménye, azok a természetes életmód, továbbá a homeopátia, diéta, továbbá vegetáriánus táplálkozás útján, vízkúrával, sok mozgással, nap- és fényfürdőzéssel, hipnózissal – tehát természetes ingerekkel gyógyíthatóak. Az intézmények a természet ősi gyógyító erőire: a fényre, a levegőre, a vízre és a földre, valamint az ősi népi gyógymódokra támaszkodtak.

A harmadik „önreform”-irányzat a szabad testkultúra, vagy más elnevezéssel naturista, illetve nudista gimnasztikai és sportmozgalom a meztelen emberi test, a természetes mozgás nevelő hatását és szépségét hangsúlyozta. Képviselői a természetgyógyászatból és a vegetarianizmusból kiindulva propagálták a testkultúrát, a test és a

lélek tökéletesedését, az „egész emberiség” fejlesztését szolgáló szabad levegőn végzett gimnasztikát, a fényfürdőzést. Felfogásuk szerint a meztelenség nem erkölcstelen, éppen ellenkezőleg, természetes forma, amelynek segítségével elkerülhető a szexuális „túlfűtöttség”, továbbá hozzásegít a természet által szabályozott szexualitáshoz. Az általuk vallott új szexuális morált az előítéletektől mentes nevelési reform fontos eszközeként tekintették.

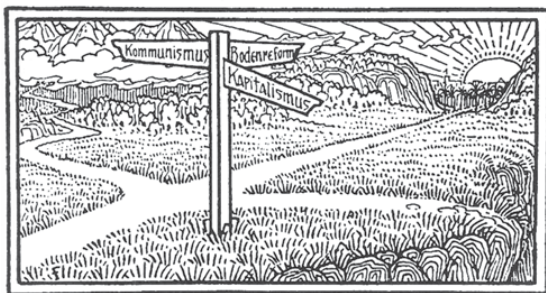
Fidus:
Fényfohász
1922

Krabbe, a szerteágazó mozgalom tipológiájának megalkotója, rendszerébe számos, az individuális önreform mint „magirányzat” köré szerveződő ún. kiegészítő irányzatot is felsorol: testkultúra, öltözködési reform, társas kapcsolatok reformja, szabad szerelem és a szabad partnerválasztás, ifjúsági mozgalom, az emancipációs nőmozgalmak és a kommunaszzerű életközösségek különböző reformirányzatai, zenei és ének-, képzőművészeti, irodalmi, színházi reformirányzatok, mozdulatművészet, kézműipari, a honismereti mozgalom és a népies irodalom.

A mozgalom centrumában álló, individuális, önreform-törekvések a XIX. század utolsó harmadában az Osztrák–Magyar Monarchiában is megjelentek, sőt a régió a századfordulóra aktivitásuk egyik centrumává válik. Kez-

detben Sebastian Kneipp és Adolf Just természetgyógyász és vegetáriánus kezdeményezései, illetve folyóirataik hatása érvényesült. A vegetáriánus és természetgyógyászati eszmék leginkább a Monarchia nagyvárosaiban, a városi nagypolgárság és az arisztokrácia világában terjedtek el. A városi kispolgári és munkásrétegek köreiben az anti-alkoholista, a torna- és sportmozgalmak, valamint a természetjáró és túramozgalom (1862: Osztrák Alpinista Egyesület, Österreichisches Alpenverein, 1873: krakkói Tátra-egyesület és a tátrafüredi Magyar Kárpát Egyesület, 1891: Magyar Turista Egyesület) hódított. Az 1870-es években már közel 100 orvos használta a homeopátiás módszereket, 1866-ban létrejövő egyesületük vezetője a neves orvos-publicista Argenti Döme volt. Sőt az 1870-es évektől a homeopátiás orvoslásnak a pesti egyetemen Hausmann Ferenc, majd Bakody Teodor vezetésével önálló tanszéke is alakul. Bakody 1861-től a *Hasonszenvi Lapok*, majd 1891-től a *A Homeopatia Szakközlönye* című folyóirat szerkesztője. Szálkay Gyula 1893-ban alapítja meg a magyar Kneipp Egyesületet, 1899-től elindult *Kneipp*

Fidus:
A harmadik út
Zeitschrift
Deutsche
Volksstimme
címlapja
1905

Újság című folyóirata is, majd 1900-ban alapítják a Magyar Vegetáriánus Egyesületet. 1915-ban került kiadásra Mokry Lenke népszerű munkája, a *Vegetáriánus Szakácskönyv*. Utasítások és tanácsok a vegetáriánus főzés elsajátítására, Warschatka Vilmos 1909-ben megjelenő könyve pedig a *Mazdazman étterv és szakácskönyv*, a mozgalom jelenlétéről és hatásáról tanúskodik.

A magyar vegetáriánus mozgalom markáns irányzata Bicsérdy Béla természetgyógyász, életreformer gyógy- és életmódkísérlete. Az alapító, az erdélyi Fogaras adótisztje 1900 körül lett vegetáriánus, majd később kizárólagos nyers gyümölcs- és zöldségfélék, illetve a nyers tej fogyasztását szorgalmazza. Bicsérdizmus elnevezéssel elterjedő táplálkozási rendszere népszerűsítésére 1909-től naponta tartott előadásokat, később Erdély városai-ban folytatta „hittérítő” misszióját. Fogarason jelent meg nagy visszhangot kiváltó, *A halál legyőzése* című műve, abban és későbbi műveiben az élet több évszázadig való

meghosszabbítását ígérte híveinek. A mozgalom virágkora majd a két világháború közötti időszakra esik, amikor a magyar művészeti elit számos tagja csatlakozott a mozgalomhoz. Egy időben követője lesz Kosztolányi Dezső, előadásain többször is részt vett Babits Mihály, budapesti lakásában megfordult Bartók Béla és Kodály Zoltán is. Később feleségével és követőivel a Duna Ada Kaley szigetén kommunát is alapított.

Ezek az individuális és társadalmi reformtörekvések a századforduló, majd a harmincas évek „világválságának” leküzdésére keresték a megoldásokat. Ez a modern kor által száműzött transzcendencia, spiritualitás „Isten halála utáni” újbóli megtalálását, egy „új”, átlátható, a „szentet” ismét magába foglaló világ megalkotását jelentette. Ez a program életformaváltás is egyben, kivonulás a romlott világból, majd a természeti környezetben egy új életforma általános modelljének megalkotása. A mozgalom követői a kapitalizmus, illetve a szocializmus ellentmondásain túlmutató „harmadik út” felé vezető reformok megvalósítására törekedtek. Annak evangéliuma sokszínű világnézeti háttérre épül. Ennek szélesebb körben népszerű, milliók számára elérhető „szentképe” volt a XX. század elején a német szecesszió (Jugendstil) Fidus néven ismert alkotójának, eredeti nevén Hugo Höppener *Fényfohász* című festménye.¹³ Egy könyvillusztráció, amelyen egy útkereszteződésben álló hármastábla látható, a jövő felé vezető, „harmadik út” új irányát is megmutatja. Az egyik út, a kapitalizmus egyenesen a tátongó szakadékba vezet, a másik út, a kommunizmus már valamivel távolabbra kanyarog, és elvesz balra fenn a felhők karéjai között. Végül a harmadik út, a földreform, amihez az életreform egésze is kapcsolódik, egyenesen elvezet a kép jobb oldalán ábrázolt felkelő Nap felé. Tehát a Naphoz, amelynek fényétől áthatott élet felé kellene ennek a harmadik útnak irányulnia.

Művésztelepek és művészpróféták

A XIX. század utolsó évtizedeiben és a századforduló Európa országaiban sorra alakultak azok a művészközösségek, amelyek tagjainak a vidéki életformát felvállaló művészeti hitvallása gyakran összekapcsolódott az életmód, az ökológiai rend, a közösségi gazdálkodás új formáit hangsúlyozó reformokkal. A vidéki élet a városi környezetben elképzelhetetlen szabadsága jelentős mértékben befolyásolta az új szemléletű művészi alkotómunka kreatív és közösségi életformaelemeinek kialakulását, a művészközösségek életének fontos alapelve lesz a szabadban végzett munka és a hétköznapi és ünnepek közösségi élményként való megélése.¹⁴

A közép-európai művészkommunának egyik mintaadó művésztípusa a Münchenben tevékenykedő egyik első német művészproféta, kora elismert, ám különös életmódja és botránnyai révén hírhedt művésze, Karl Wilhelm Diefenbach, 1882-ben kezdte meg „térítő munkáját”. Visszaemlékezései szerint ebben az évben következett be megvilágosodása, aminek hatására barátságát öltve, lábán szandállal, mezítlábas, önjelölt prófétaként kezdte el hirdetni a városban és környékén világmegváltó tanait a természetes életmódról, a monogám házasság csodjáról, a vallással való szakításról, a szabad levegőn, ruha nélküli napozásról, az alkohol és hús nélküli vegetáriánus étkezés fontosságáról, a világbeke elkerülhetetlen beköszön-téről. Hugo Höppener, a későbbi időszak szintén nagy hatású német teozófus, életreformer művészprofétája, akinek Diefenbach adta az élete végéig használt Fidus¹⁵ művésznevet, 1892-ben családjával, tanítványaival és követőivel Bécsbe költözött, ahol a következő évben műveiből nagy sikerrel záruló kiállítást rendeznek. Később egy hosszabb egyiptomi utazás után a Bécs közeli Sankt Veit Himmelhof nevű vadászházában megalapította Humanitas elnevezésű művészkommunáját. Miután a közösség megszűnt, Diefenbach a kor művészei, arisztokratái és bohémjei kedvenc tartózkodási helyére, Capri szigetére költözött, ahol elismert művészként, 1913-ban, hatvankét éves korában halt meg.

Diefenbach és köre nagy hatással volt a század hetvenes éveitől Münchenben alkotó, illetve a város festőakadémiáján tanuló monarchiabeli fiatal cseh, osztrák és magyar művészekre is. Tanítványa, bécsi kommunájának is tagja Kupka, a későbbi nemzetközi híró cseh származású festőművész, de Klimt élet- és művészetfelfogására gyakorolt hatása is valószínűsíthető. Ebben az időszakban számos – később nagy híró – fiatal magyar képzőművész is Münchenben folytatta tanulmányait. Ezek első generációjához tartozott a fiatal Mednyánszky László, aki 1872-ben – Diefenbach osztálytársaként – Alexander Strähuber

osztályának tagja volt. Ebben az időben Feszty Árpád, majd 1878-tól Hollósy Simon szintén az Akadémia diákja, aki 1886-ban ott alapította meg népszerű magániskoláját. Öccse, Hollósy József 1880–1884 között ösztöndíjasként szintén Münchenben folytatta tanulmányait, ahol testvérel együtt kapcsolatba került a buddhizmussal a helyi teozófus közösség közvetítésével. 1894-ben időlegesen Hollósy müncheni műhelyének tagja Csontváry Kosztka Tivadar is. Miután ezek, illetve a követő évek Diefenbach müncheni, majd bécsi működésének fénykorát jelentették, szinte biztosra vehető, hogy nem csupán a szintén teozófus Mednyánszky, hanem a Hollósy testvérek, Feszty Árpád és a Hollósy-tanítvány Csontváry, aki maga is vegetáriánus és a teozófia követője volt, ismerte – később saját „próféta létmódjának” akár mintájául is választhatta – a korabeli művészproféta „prototípusának” tekinthető német mestert.

Körösfi-
Kriesch Aladár:
Ego sum via,
veritas et vita
1903

Diefenbach tanítványa Gusto Gräser, mestere művészkommunáinak mintáját követve, a századforduló után a svájci Ascona melletti Monte Verita egyik alapítója. Az 1920-ig működő telepen az életreform-törekvések sokszínű, a nyitott házasságtól a szexuális reformon át (például Otto Gross és köre) a helyesírási, ruházati és oktatási, illetve az állami és gazdasági változásokra vonatkozó elképzelésekig terjedő változatos formái bontakoztak

ki.¹⁶ Az „Igazsághegyen” és annak környékén a korszak számos híres-hírnedt figurája megfordult, a hely hamarosan az életreform köré szerveződő mozgalmak világszerete ismert zarándokhelyévé vált.

Az életreform hatása a hazai művészeti és művelődési reformokra

Hanák Péter a századvég osztrák és magyar társadalomfejlődését elemezve a két ország eltérő társadalmi, strukturális és mikroszinten egyaránt megragadható különbségeit abban látta, hogy míg a nacionalizmus fénykorában s a német birodalom árnyékában az osztrák identitás elbizonytalanodott, patrióta kötőerejét részben elvesztette, addig a magyar identitás, a „nemzetvallás” *legalapvetőbb hittételévé, a társadalmi integráció alapfeltételévé* formáló-

Nagy Sándor:
Tovább!
Tovább! I–IV.
1902

dott. Részben a fentiekben bemutatott különbségek magyarázzák azt a hazai életreform-törekvések recepciójára is jellemző nemzeti jelleget és ezzel összefüggésben a népművészet szerepét, ami Kós Károly és mások nemzeti jelleget kereső építészeti próbálkozásaiban, Malonyay nagy könyvvállalkozásában, és bizonyos mértékben Kodály és Bartók népzenei gyűjtőmunkájában és a gödöllőiek munkásságában is megjelent.

Az életreform virágkorának legjelentősebb hazai kísérlete a gödöllői művésztelepen bontakozott ki. A nagybányai művésztelep 1897-es alapítása után néhány évvel a Budapest közeli kisvárosba, Gödöllőre „kivonuló” művészek közössége 1901-ben kezdte el működését. A csoport vezéregyéniségei Nagy Sándor, Körösfői Kriesch Aladár, Toroczkai Wigand Endre voltak, akikhez később több művészcsalád és egyedülálló alkotó is csatlakozott.

A csoport az életreform természetes, egészséges életmódra alapozódó gyakorlatát a társadalmi egyenlőség eszméivel párosította. A művésztelep alkotóit nem csupán stílusuk, hanem művészet- és életfelfogásuk is összekapcsolta. Ez a különböző életreform-közösségek életmódját követte például az öltözködés, a húsmentes étkezés, a sportolás és túra, a közösségi, férfi–nő kapcsolatok, a női és férfi társadalmi szerepformálás, gyermeknevelés terén is. Ehhez kapcsolódnak a valláshoz való viszonyulás új formáinak kísérletei, a szakralitás és transzcendencia új formáinak keresése, az individuális alapokon nyugvó szubjektivitás előtérbe helyezése, a misztikus életérzés és a társadalmi feladatvállalás felfokozott igénye.

A gödöllői művészteleppel szellemi rokonságban álló építészek, Medgyaszay és Thoroczkay Wigand mellett Kós Károly munkáiban jelent meg karakteresen az angol preraffaelita művészkör, illetve az Arts and Crafts hatása. Kós a magyar nemzeti architektúra megújítását keresve jutott el az új művészeti elképzelésekhez, amelyek nemcsak építészeti szemléletét befolyásolták, de hatással voltak kibontakozó könyvművészetére és társadalomfelfogására is. A fiatal építészhallgató egész életre szólóan azonosult Ruskin törekvéseivel, a stílust és formát a népművészetben keresve, annak forrását szintén a középkor művészetében találta meg. A székes népi és történeti építészeti

elemeinek felhasználásával az angol irányzat legkövetkezetesebb hazai követőjeként alkotja meg első jelentős munkáit. Az általa tervezett wekerletelepi munkás- és tisztviselőtelep az angol és német kertvárosépítő mozgalom sajátos hazai megnyilvánulása, amelynek tervei szintén az erdélyi történeti és népi építészeti elemeinek felhasználásával készültek.

A század utolsó évtizedeitől a Monarchia fővárosaiban, Bécsben, Prágában és Budapesten megjelenő új polgári nemzedék, a városi értelmiségi elit különböző csoportjainak képviselői, fiatal írók, festők, zeneszerzők, filozófusok és természettudósok többsége maga is követője és aktív terjesztője a különböző önreformtörekvéseknek, a vegetarianizmusnak, a természetgyógyászatnak és a testkultúra-mozgalomnak és a különböző kapcsolódó ezoterikus, gnosztikus üdvtanoknak. A század közepé-

től széles körökben hódított a mesmerizmus, a delejezés, magnetizmus, később a spiritizmus, a század utolsó évtizedeitől a teozófia különböző irányzatai, majd az antropozófia. Ezek a tanok a magyar fővárosban is megjelentek. Jelen voltak már a Wohl nővérek által működtetett budapesti irodalmi szalonban, amelynek tagjai, barátai és közeli ismerősei legtöbbször a korabeli származási és szellemi elit ismert képviselője. Az 1880-as, 1890-es években a Wohl testvérek egyik legszorosabb barátja és pártfogoltja a modern európai szellemi törekvésekre rendkívül fogékony, a legújabb francia és német eszmei és művészeti irányzatok, így a teozófia és okkult tudományok értő közvetítője, Justh Zsigmond volt,¹⁷ Feltehetően közvetítésével találkozott a teozófia tanaival a mozgalom másik korai követője, Mednyánszky László,

aki családi kapcsolata révén Justh köreiben és a teozófia és más okkult tanok iránt szintén fogékony Feszty-szalonban is gyakran megfordult.

A teozófia tanai hatottak a tízes évek sajátos arcultú életreformcsoportja, az 1915-ben alapított, Lukács György és Balázs Béla köré szerveződő Vasárnapi Kör tagjaira is. A közösség az új vallásosság, a „metafizikai idealizmus,” a spiritualizmus jelszavaival fordult szembe a Huszadik Század körének pozitívista beállítottságával. A baráti társaságként induló mozgalom szellemi előzményei a Thália Társasághoz és az 1911-ben megjelenő, Fülep Lajos és Lukács György által szerkesztett, *A Szellem* című folyóirathoz köthetők. A rövid életű folyóirat szerzői közé tartoztak a kör későbbi alapítói közül Mannheim Károly, Ritoók Emma, Zalai Béla és

Balázs Béla. A folyóirat német recepcióra utal, annak modelljét a – Rickert és Windelband által szerkesztett – *Logos* című filozófiai folyóirat szolgáltatta, amelyben az abban az időben Németországban élő Lukács írásai is megjelentek.

A főváros művészköreiben ebben az időben gyakran megfordult a kor ismert vándorprófétája, Schmitt Jenő Henrik, valamint a családja által öröklött nyilvánított anarchista gróf, Batthyány Ervin és barátja, Szabó Ervin, a modern budapesti könyvtári hálózat megteremtője. Batthyány Ervin ismert magyar főnemesi család tagja Londonban és Cambridge-ben. Schmitt gnosztikus tanai és a teozófia népszerűsége jól érzékelteti a századforduló magyar reformelítjének sokszínű szellemi horizontját. A korszak szellemi palettáján ott

< Kós Károly:
Vistai
templom
1922

Kós Károly:
Varjúvár
Sztána,
belső nézet
1909

találhatók a korabeli szociológia és a marxizmus tanításai mellett az anarchizmus legkülönbözőbb irányzatai, Schopenhauer, Nietzsche, majd később Bergson kultusza, valamint a korszak különböző divatos kvázivallásos mozgalmi, a spiritizmus, a fekete mágia, a teozófia, majd az antropozófia tanai mellett az individuális életreform, a vegetarianizmus, a természetgyógyászat és a testkultúra tanai is. Ehhez a tarka képhez természetesen hozzátartoztak a Bécsben, Budapesten és a Monarchia nagyvárosaiban és vidéki régióiban egyaránt megjelenő, az emberiség boldogságához vezető út evangéliumát hirdető, elkötelezett világi proféták, mint Diefenbach, Gräser, és a magyarok „saját” művészprófétái, Mednyánszky, Csontváry, vagy éppen a gnosztikus Schmitt Jenő Henrik és mások személyében.

Kitekintés – az intézményesülés főbb irányai a két világháború közötti időszakban

Az első világháború nehéz időszaka, majd az évtized végének forradalmi hullámai és az azt követő, a háborút lezáró békekötések történelmi kataklizmája nem csupán a Monarchia „aranykorának” végét, hanem az immár önálló, ám önmaga torzójává zsugorodó magyar nemzetállam új korszakának kezdetét is jelentette, amely egyben az életreform-mozgalmak eseményekben gazdag, izgalmas virágkorát is lezárta. Az ezt követő évtizedek alapjaiban formálták át a századelő „bevonuló” magyar reformelitjének gyökeres társadalom- és emberformáló változásokat sürgető prófétai hevületét.

A harmincas évek válságperiódusában megjelenik a közép-európai életreform mind hangosabbá váló nemzeti, népi, majd faji közösség mindenek felett álló szentségét hirdető retorikai tónusa. Ez már nem a mezítlás próféták, az istenkereső széplelkek, a szegények és kitaszítottak megváltására szövetkező magányos forradalmárok világa. Ez az út – nem csupán a Monarchia utódállamai, hanem a közép- és dél-európai régió olyan kényszerpályája lesz, amely a reformerek korábbi generációja által megjövendölt földi Paradicsom helyett faji vagy osztályalapon szerveződő kommunafalansztereket kínáló XX. századi autoriter rezsimek, vagy totális diktatúrák különböző politikai vallásainak új prófétái, a kollektív megváltást ígérő csalhatatlan népvezérek világa felé vezet. Azt, hogy ebben a folyamatban milyen szerepet játszanak a munkánkban bemutatott életreform-gyökerű reformmozgalmak, további elmélyült kutatások tudják majd megnyugtatóan megválaszolni.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány – amelyből részleteket közlünk – kapcsolódik a *Reformpedagógia és életreform – recepció tendenciák, intézményesülési folyamatok* című 11833 sz. OTKA-kutatáshoz, témavezető NÉMETH András, ELTE PPK.
- 2 HOFMANN, Werner: *A földi paradicsom. XIX. századi motívumok és eszmék*. Ford. HAVAS Lujza, Bp., Képzőművészeti, 1987, 229.
- 3 Uo., 231.
- 4 GURLITT, Cornelius: *Die deutsche Kunst des 19. Jahrhunderts*. Berlin, 1900 = Uó: *Zur Befreiung der Baukunst. Ziele und Taten deutscher Architekten im 19. Jahrhundert*. Frankfurt, Wien, Redaktion Werner Kallmorgen, 1968
- 5 A „harmadik út” életreform-vonatkozásairól ld. részletesen SKIERA, Ehrenhard: *Az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia kapcsolata = Életreform és reformpedagógia. Nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Szerk. NÉMETH András, MIKONYA György és SKIERA, Ehrenhard, Bp., Gondolat, 2005, 24–27.
- 6 Az „új ember” modern kori üdvtörténetéről ld. KÜENZLEN, Gottfried: *Der Neue Mensch. Zur säkularen Religionsgeschichte der Moderne*. München, Wilhelm Fink Verlag, 1994, 153–230.
- 7 Ld. részletesen DEMPSEY, Amy: *A modern művészet története. Stílusok, iskolák, mozgalmak*. Ford. SZEKERES Andrea et al., Bp., Képzőművészeti, 2003, 19–20.
- 8 Életútját ld. részletesen POULSON, Charles: *William Morris*. New Jersey, Chartwell Books, 1989
- 9 A spiritizmus, okkultizmus és teozófia kialakulásáról, annak a magyar képzőművészeti és irodalmi vonatkozásairól ld. részletesen TARJÁNYI Eszter: *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*. Bp., Universitas, 2002
- 10 BLAVATSKY, Helena Petrovna: *Der Schlüssel zur Theosophie*. Leipzig, Friedrich, 1912, 26.
- 11 Ld. erről ZANDER, Helmut: *Anthroposophie in Deutschland. Band 1–2*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007
- 12 A közép-európai társadalmi reformmozgalmakról ld. részletesen *Handbuch der deutschen Reformbewegungen. 1880–1933*. Hrsg. KREBS, Dieter – REULECHE, Josef, Wuppertal, Peter Hammer Verlag, 1998
- 13 FRECOT, J., GEIST, J. F., KERBS, D.: *Fidus 1868–1948. Zur ästhetischen Praxis bürgerlicher Fluchtbewegungen*. Hamburg, Rogner és Bernhard, 1997, 166.
- 14 PESE, Claus: *Künstlerkolonien in Europa. Im Zeichen der Ebene und des Himmels*. Nürnberg, Ausstellungskatalog des Germanischen Nationalmuseums. Germanisches Nationalmuseum, 2002
- 15 Fidus művészi munkásságáról és az életreform-mozgalmában betöltött szerepéről ld. részletesen FRECOT et al.: *i. m.* (1997)
- 16 Ld. részletesen *Monte Verità Berg der Wahrheit. Lokale Anthropologie als Beitrag zur Wiederentdeckung einer neuzeitlichen sakralen Topologie*. Hrsg. SZEEMANN, Harald, Milano, Electra Editrice, 1980
- 17 BORBÍRÓ Fanni: *„Csevegés, zene és egy csésze tea.” A Wohl-nővérek a pesti társaséletben. = Társas élet Pesten és Budán*. Szerk. FÁBRI Anna, Budapesti Negyed, 2004. tél, 4. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/borbiro.html>